

SŁAWOMIR ZAWISZA
Akademia Techniczno-Rolnicza w Bydgoszczy

POZAROLNICZA AKTYWNOŚĆ I DZIAŁALNOŚĆ GOSPODARCZA W ROLNICTWIE W OPINII ROLNIKÓW WIELKOPOLSKI ORAZ WARMII I MAZUR

Wstęp

Cechą charakteryzującą gospodarkę rynkową jest opieranie mechanizmów zmian na osobistej aktywności człowieka. Innowacyjne postawy oraz przedsiębiorczość są tymi cechami jednostki, które mogą przynieść sukces w przekształcaniu obszarów wiejskich, dlatego zjawiska te są coraz częściej przedmiotem poszukiwań badawczych. Przedsiębiorczość na wsi jest spostrzegana jako ważna droga prowadząca do poprawy statusu ekonomicznego rodzin rolniczych [Gąsiorowski, Kamiński, 1998; Karbowski, 1998; Kołodziejczyk, 1998; Kołoszko-Chomentowska, 1999], ale także do rozwoju funkcji pozarolniczych wsi i przemian obszarów wiejskich [Heller, 1998; Kapusta, 1998; Kłodziński, 1998; Kołodziejczyk, 1999; Ostrowski, 1999]. Dla pobudzenia postaw przedsiębiorczej aktywności ludności wiejskiej niezbędne są działania stymulujące, wśród których decydującą rolę mogą odegrać liderzy - przedsiębiorcy będący przykładem dla innych [Fedyszak-Radziejowska, 1999a; 1999b], instytucje wspierające aktywne postawy rodzin rolniczych [Lechwar, 1999] oraz wzorce zewnętrzne, takie jak przykład krajów bardziej rozwiniętych gospodarczo [Kłodziński, Okuniewski, 1999].

Kapitałoozczędny i pracochłonny model rozwoju wsi i rolnictwa przez kilka dziesięcioleci okresu powojennego doprowadził do powstania wielu niekorzystnych zjawisk, w tym wadliwej struktury obszarowej oraz przeludnienia agrarnego. Stałe niedobory produktów rynkowych, również rolniczych, w systemie centralnie sterowanej gospodarki, ukrywały wszelkie nieprawidłowości rozwoju ignorujące prawa ekonomiczne, a nawet hamujące ewolucję wsi i rolnictwa, zapewniając jednocześnie niezakłócony zbyt na wszystko co zostało wytworzone. Po zapoczątkowaniu przemian rynkowych w kraju, na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, uległa zmianie sytuacja ekonomiczna wielu rodzin wiejskich związanych z prowadzeniem gospodarstwa rolnego, stanowiącego

główne lub dodatkowe źródło dochodów. Po wprowadzeniu reform rynkowych, nastąpiła jednocześnie liberalizacja w handlu międzynarodowym, która doprowadziła do, często niekontrolowanego, napływu produktów żywnościowych z zagranicy. Artykuły te, zwłaszcza pochodzące z krajów Unii Europejskiej, są dla konsumentów atrakcyjne ze względu na wysokie subwencje oraz system dotacji, które obniżają ich cenę w stosunku do mniej bezpośrednio wspieranych finansowo wytworów krajowego rolnictwa. Dla polskich rolników oznacza to kłopoty finansowe spowodowane z jednej strony trudnościami z ulokowaniem swych produktów na coraz bardziej nasyconym rynku, z drugiej zaś niskimi dochodami ze względu na niewielką skalę produkcji przeciętnego gospodarstwa.

Monofunkcyjna wieś okresu gospodarki centralnie sterowanej stała się jedną z przeszkód w realnym udziale społeczności wiejskich we włączaniu się w nową rzeczywistość gospodarki rynkowej. Najbardziej doniosłym, ale i najtrudniejszym, zadaniem okresu transformacji systemu gospodarczego i społecznego w Polsce jest zmiana modelu funkcjonowania wiejskich społeczności lokalnych w kierunku wielofunkcyjnej wsi, której mieszkańcy zdołają oderwać się od rolnictwa jako jedynego lub głównego źródła dochodów. O stopniu skomplikowania i złożoności tego zjawiska świadczy to, że po dziesięciu latach reform rynkowych wieś i rolnictwo jest najmniej przekształconym i dostosowanym do nowych zasad sektorem życia społecznego i gospodarczego w Polsce. Rolnicy zaś są grupą zawodową, która w małym stopniu korzysta ze zmian jakie nastąpiły w kraju, a obszary wiejskie należą do kategorii problemowych ze względów ekonomicznych społecznych i ekologicznych.

Materiał i metody badawcze

W Katedrze Doradztwa w Agrobiznesie ATR w Bydgoszczy, w latach 1999-2000 przeprowadzono ankietowe badania sondażowe mające na celu dokonanie diagnozy przedsiębiorczych postaw wśród rolników oraz analizy ich zamierzeń gospodarczych. Do badań wybrano dwa regiony, w postaci nowych województw, o odmiennych cechach demograficznych i przyrodniczych oraz o różnym stopniu rozwoju ekonomicznego i społecznego. Ogółem zbadano 272 rolników, w tym 142 z Wielkopolski oraz 130 z Warmii i Mazur. Przy tej liczebności próby badawczej błąd pomiaru wynosi 6%, jednak wnioski z badań mogą być przypisane właścicielom gospodarstw o obszarze przekraczającym średnią krajową, ponieważ większość respondentów posiadała obiekt gospodarczy o takiej wielkości. W badanej populacji dominowały osoby z wykształceniem zasadniczym zawodowym (47,4%) oraz średnim (40,4%). Najczęściej były to osoby w wieku od 35 do 44 lat (43,8%) oraz od 45 do 59 lat (31,6%). Nie dostrzeżono istotnych różnic pomiędzy regionami w tych kwestiach. Istotne różnice pomiędzy regionami występują natomiast w strukturze obszarowej gospodarstw bada-

nych rolników. Ujawniła się przewaga gospodarstw średniorolnych w województwie wielkopolskim oraz wielkoobszarowych w województwie warmińsko-mazurskim, co prezentuje tabela 1. Jest to wynik zgodny z danymi globalnymi prezentowanymi w publikacjach Głównego Urzędu Statystycznego.

Tabela 1

Obszar gospodarstwa badanych rolników według regionów (w %)

Wyszczególnienie	Region	
	Wielkopolska	Warmia i Mazury
Poniżej 5 ha	1,4	0,8
Od 5 - 10 ha	4,2	3,8
Od 10 - 20 ha	38,0	15,4
Od 20 - 30 ha	23,2	27,7
Powyżej 30 ha	33,2	52,3
Razem	100,0	100,0

Źródło: Opracowanie własne.

W badaniach wzięły udział głównie rodziny dwupokoleniowe, liczące od 1-2 osób dorosłych (73,8% w województwie warmińsko-mazurskim oraz 62,0% w regionie wielkopolskim). Rodziny z 3 dorosłymi osobami stanowiły 23,9% w regionie wielkopolskim oraz 17,7% w warmińsko-mazurskim. Rodziny o 4 i więcej osobach dorosłych były mniej liczne w badaniach, bowiem stanowiły 14,1% w Wielkopolsce i 7,7% w województwie warmińsko-mazurskim.

Wyniki badań

Obszary wiejskie w Polsce można podzielić na trzy kategorie:

- (1) obszary o przewadze towarowych gospodarstw indywidualnych o średniej wielkości, z dominacją funkcji produkcyjnych;
- (2) regiony o dużym udziale gospodarstw wielkoobszarowych w trakcie przekształceń własnościowych, na których występują znaczne problemy natury społecznej, zwłaszcza bezrobocia strukturalnego;
- (3) tereny o znacznym odsetku małych gospodarstw, dla których działalność rolnicza ma charakter samozaopatrzeniowy. Z punktu widzenia sformułowanego problemu, we wstępnej części artykułu, najbardziej interesujące jest poznanie postaw przedsiębiorczych rolników z dwu pierwszych obszarów.

Przedsiębiorczość można rozumieć w dwojaki sposób, jako postawę lub jako proces. W pierwszym przypadku oznacza ona skłonność do podejmowania nowych działań, ulepszania istniejących elementów środowiska i twórczo aktywną postawę wobec otaczającej rzeczywistości. „Przedsiębiorczość jako proces pole-

ga na powstawaniu i rozwoju jednostek przedsiębiorczej działalności gospodarczej” [Duczowska-Piasecka, 1998]. Oba pojęcia są bliskie innowacyjności człowieka oraz procesom dokonywania zmian w sobie oraz swoim otoczeniu. Ze zjawiskami aktywnych postaw proinnowacyjnych oraz przedsiębiorczych związane są różne czynniki, w tym: posiadane zasoby własnego gospodarstwa, składające do rozszerzenia działalności gospodarczej i kwalifikacje umożliwiające podjęcie pracy poza gospodarstwem.

W krajach bardziej rozwiniętych gospodarczo, na przykład Unii Europejskiej, coraz częstszym zjawiskiem jest praca poza gospodarstwem nawet samych właścicieli i głównych wykonawców prac [Turowski, 1995]. Jak wskazują przeprowadzone badania, spośród pytaných rolników 35,3% stwierdziło, że pracowało kiedyś lub pracuje obecnie poza gospodarstwem. Nie zauważono przy tym istotnej różnicy pomiędzy badanymi regionami. Stosunkowo bardziej korzystna sytuacja na rynku pracy była oczywiście w okresie gospodarki sterowanej centralnie. Wtedy bowiem nie brakowało miejsc pracy lecz pracowników. Obecnie sytuacja jest odmienna, zatem rolnicy i ich rodziny, posiadający relatywnie gorsze wykształcenie od innych grup społecznych i zawodowych, mają mniejsze szanse na znalezienie miejsca zatrudnienia. Z przeprowadzonego sondażu wynika, że sytuacja pod tym względem jest odmienna w regionach, co prezentuje tabela 2.

Tabela 2

Liczba osób dorosłych w rodzinie stale lub dorywczo pracujących poza gospodarstwem (w %)

Wyszczególnienie	Region	
	Wielkopolska	Warmia i Mazury
1-2 osoby	38,0	20,8
3 osoby	3,5	4,6
4 i więcej osób	4,2	3,1
Nikt nie pracuje poza gospodarstwem	54,9	71,5
Razem	100,0	100,0

Źródło: Opracowanie własne.

W bardziej rozwiniętej gospodarczo Wielkopolsce 38,0% respondentów przyznało, że 1 lub 2 osoby, mieszkające w gospodarstwie, stale albo dorywczo pracują poza gospodarstwem. W województwie warmińsko-mazurskim, o mniej rozwiniętym potencjale gospodarczym i gorszej sytuacji społecznej (większym bezrobociu), taką deklarację złożyło 20,8% respondentów. W związku z tym w województwie wielkopolskim mniej jest gospodarstw, które nie są wspierane dochodami z pracy poza gospodarstwem, ponieważ 54,9% badanych rolników

stwierdziło, że nikt nie pracuje poza gospodarstwem. Na Warmii i Mazurach odpowiedzi tego typu było więcej, bowiem 71,5% respondentów przyznało, iż nikt nie wspiera budżetu rodziny dochodami z pracy poza gospodarstwem.

Na dodatkowe dochody rodziny rolniczej składają się, oprócz pracy poza gospodarstwem, także otrzymywane renty i emerytury, co przy niskich kwalifikacjach jest często ważnym, a niekiedy jedynym, źródłem stałego i cyklicznego dopływu pieniędzy. W badaniach stwierdzono, że w Wielkopolsce 30,3% badanych rolników nie ma żadnej osoby w rodzinie, która otrzymuje emeryturę lub rentę, natomiast w regionie warmińsko-mazurskim jest takich rodzin, wśród badanych, więcej bo aż 45,4%. Wynika stąd, że tego typu wsparcie finansowe otrzymują rodziny, które i tak mają większe dochody, bowiem więcej badanych deklaruowało pracę poza gospodarstwem. Zjawisko to potęguje jeszcze fakt znacznego bezrobocia strukturalnego na Warmii i Mazurach, związanego z przekształcaniami dawnych państwowych gospodarstw rolnych.

Oprócz dochodów z otrzymywanych świadczeń społecznych albo pracy poza gospodarstwem, wsparcie budżetu rodziny może następować poprzez rozwijanie dodatkowej działalności gospodarczej, która prowadzona jest w obrębie lub na bazie własnego gospodarstwa i jego wyposażenia, bądź też nawet poza gospodarstwem. Jest to bardziej zaawansowany poziom postaw przedsiębiorczych, bowiem jednostka przekracza rolę pracownika najemnego, stając się przedsiębiorcą i niejednokrotnie pracodawcą dla innych osób, członków własnej rodziny lub pracowników z zewnątrz. Z przeprowadzonych badań wynika, że dochody z pozarolniczej działalności gospodarczej uzyskuje 13,4% badanych rolników z Wielkopolski oraz 8,5% respondentów z Warmii i Mazur, jednak rezultaty te mieszczą się w granicach błędu pomiaru, zatem nie można sformułować tezy o istotnej różnicy między regionami. Wśród najczęściej prowadzonych działalności wymieniano (tab. 3), w województwie warmińsko-mazurskim: transport, wynajmowanie maszyn, narzędzi rolniczych, sprzętu i urządzeń (11,5%) natomiast w regionie wielkopolskim handel środkami produkcji rolniczej, żywnością i odzieżą (7,0%). W opinii respondentów z obu regionów działalność ta ma jedynie uzupełniający wpływ na poziom dochodów rodziny, bowiem stanowi wyraźnie poniżej 50% budżetu.

W badaniach wzięło udział dużo osób posiadających gospodarstwa o znacznym potencjale produkcyjnym, zatem główne źródło dochodów rodziny powinno pochodzić z towarowej produkcji rolniczej. Domeną Wielkopolski jest produkcja zwierzęca, bowiem 73,2% badanych rolników stwierdziło, że sprzedaje ponad 36 tysięcy litrów mleka, albo ponad 100 tuczników w cyklu rocznym. W województwie warmińsko-mazurskim takich odpowiedzi uzyskano 50,0%. Jest to natomiast region o większych obszarowo gospodarstwach, bardziej predysponowanych do produkcji polowej, w związku z czym w badaniach zaobserwowano przewagę w tym względzie nad Wielkopolską. Sprzedaż więcej niż 30 ton zbóż,

albo 120 ton buraków cukrowych rocznie zadeklarowało 35,4% respondentów z Warmii i Mazur oraz 28,2% z regionu wielkopolskiego. Wyniki te są zgodne z danymi publikowanymi przez Główny Urząd Statystyczny.

Tabela 3

Rodzaj prowadzonej pozarolniczej działalności gospodarczej (w %)

Wyszczególnienie	Region	
	Wielkopolska	Warmia i Mazury
Pozarolnicza działalność produkcyjna, rzemiosło, przetwórstwo artykułów rolnych itp.	3,5	2,3
Handel środkami produkcji rolniczej, żywnością, odzieżą itp.	7,0	1,5
Transport, wynajmowanie maszyn, narzędzi rolniczych, sprzętu i urządzeń	6,3	11,5
Budownictwo	–	1,5
Hotelarstwo i wynajmowanie pokoi	–	3,1
Inna działalność pozarolnicza	4,2	8,5
Brak pozarolniczej działalności gospodarczej	79,6	78,5

Źródło: Opracowanie własne.

Jak wynika z dotychczasowych wyników badań głównym źródłem dochodów badanych rodzin jest działalność rolnicza i z rozwojem tej sfery aktywności respondenci wiążą w przyszłości największe nadzieje. Wśród zamierzeń i planów na przyszłość, zarówno w jednym jak i drugim regionie, dominuje chęć powiększenia gospodarstwa i zwiększenia produkcji. W województwie wielkopolskim na pierwszym miejscu stawiano plany zwiększenia potencjału produkcyjnego przez zakup lub dzierżawę ziemi (63,4%), podczas gdy tego typu zamierzenia na Warmii i Mazurach były określane przez 49,2% respondentów. Stawiano tu natomiast na czele plany powiększenia produkcji (50,0%) przy 49,3% takich odpowiedzi wśród badanych rolników z Wielkopolski. Jak więc łatwo dostrzec zwiększenie produkcji jest oczekiwane i pożądane przez podobną liczebnie grupę rolników niezależnie od regionu. Wśród najbardziej doskwierających problemów ekonomicznych, bez względu na województwo, dominują dwa: zbyt niskie ceny produktów rolnych (82,4%) oraz zbyt wysokie ceny środków produkcji (58,5%). Badani rolnicy z Wielkopolski bardziej narzekają na niskie ceny produktów rolnych (86,6%) niż respondenci z Warmii i Mazur (77,7%), którzy z kolei są bardziej niezadowoleni z wysokich cen środków produkcji (63,8%) od pytaných rolników z województwa wielkopolskiego (53,5%).

Postawy badanych rolników wobec celowości wprowadzania do gospodarstwa w Polsce działalności pozarolniczej są mało sprecyzowane. Różnice pomiędzy respondentami będącymi zwolennikami i przeciwnikami tego procesu mieszczą się w granicach błędu pomiaru i to bez względu na badany obszar (por. tab. 4). Oznacza to, że w świadomości części badanych działalność rolnicza

powinna być dominującym zajęciem, co świadczy o tym, że wielu badanych nie dostrzega istoty i kierunku przemian jakie mają miejsce obecnie w kraju. Podobne stanowisko zajmują respondenci w kwestii możliwości wprowadzenia lub rozszerzenia działalności pozarolniczej w ich gospodarstwach. W Wielkopolsce odpowiedzi pozytywne było 40,8%, a w województwie warmińsko-mazurskim 43,1%. Negatywne stanowisko wyraziło 52,8% rolników badanych w regionie wielkopolskim oraz 54,6% na Warmii i Mazurach. Jednak część pytanym rolników jest zdecydowanych na wszelką działalność, w tym również pozarolniczą, byleby tylko przynosiła dochody. Takiej odpowiedzi udzieliło 52,3% rolników z Warmii i Mazur oraz 47,9% z Wielkopolski.

Tabela 4

Opinie rolników o celowości wprowadzania dodatkowej działalności pozarolniczej do gospodarstw w Polsce (w %)

Wyszczególnienie	Region	
	Wielkopolska	Warmia i Mazury
Tak	23,9	25,4
Raczej tak	17,6	18,5
Nie mam sprecyzowanej opinii	22,5	24,5
Raczej nie	17,6	15,4
Nie	17,6	16,2
Brak odpowiedzi	0,8	–
Razem	100,0	100,0

Źródło: Opracowanie własne.

Decyzja o rozpoczęciu nowej działalności lub poszerzeniu już prowadzonych działań nie jest łatwa i wymaga wielu przemyśleń, zwłaszcza zaś zastanowienia się nad wyborem właściwego kierunku. Badani rolnicy z Wielkopolski najchętniej zajęliby się transportem, wynajmowaniem maszyn, narzędzi rolniczych oraz różnego sprzętu i urządzeń (30,3%). Respondenci z Warmii i Mazur mają podobne preferencje, bowiem taką samą odpowiedź zakresliło 29,2% badanych. Oprócz tego rolnicy z tego regionu, dostrzegając walory turystyczne swej okolicy, równie często wskazywali na chęć zajęcia się hotelarstwem i wynajmowaniem pokoi (29,2%). Sporo osób badanych nie chce wprowadzać żadnej pozarolniczej działalności gospodarczej, taką odpowiedź uzyskano od 35,9% rolników z województwa wielkopolskiego oraz 21,5% z warmińsko-mazurskiego.

Zdaniem części badanych rolników (46,9% z Warmii i Mazur oraz 44,4% z Wielkopolski) nie ma żadnych okoliczności ułatwiających prowadzenie pozarolniczej działalności. Wśród respondentów są jednak osoby spostrzegające pozytywne elementy związane z działalnością pozarolniczą, zaliczają do nich to, że

można osiągnąć wyższy dochód niż w rolnictwie, w działalności pozarolniczej jest mniejsze ryzyko niż w rolnictwie, a także fakt, że istnieje w okolicy dużo bezrobotnych, których można zatrudnić (szczegółowe dane liczbowe prezentuje tabela 5).

Tabela 5

Wybrane czynniki ułatwiające działalność pozarolniczą (w %)

Wyszczególnienie	Region	
	Wielkopolska	Warmia i Mazury
Wyższy dochód niż w rolnictwie	35,9	30,8
Mniejsze ryzyko niż w rolnictwie	28,2	35,4
Dużo bezrobotnych, których można zatrudnić	14,1	18,5
Nie ma żadnych okoliczności ułatwiających	44,4	46,9

Źródło: Opracowanie własne.

Wśród czynników utrudniających lub wręcz uniemożliwiających dotychczasowe prowadzenie, czy też ewentualne podjęcie pozarolniczej działalności gospodarczej, najczęściej wymieniano brak środków finansowych, które można przeznaczyć na ten cel. Taką odpowiedź zadeklarowało 61,5% badanych z regionu warmińsko-mazurskiego oraz 57,0% z Wielkopolski. Pytani rolnicy z województwa wielkopolskiego wskazywali ponadto na to, że nie ma możliwości uzyskania taniego kredytu z banku na tę działalność (33,1%), istnieje niedobór siły roboczej w gospodarstwie (21,1%) i nie ma doradztwa ekonomicznego, które ułatwiałoby dokonanie wyboru działalności (19,7%). Respondenci z Warmii i Mazur podawali najczęściej wśród przyczyn utrudniających także brak porad ekonomicznych ułatwiających podjęcie decyzji o dodatkowej działalności (27,7%) oraz niedobór siły roboczej w gospodarstwie (26,2%) i brak możliwości uzyskania taniego kredytu na tę działalność (16,2%). Spora grupa rolników zarówno z Wielkopolski (23,9%), jak i z Warmii i Mazur (23,8%) przyznała, że nie ma żadnego pomysłu na dodatkową działalność w gospodarstwie i, jak wynika z danych liczbowych, brak jest zróżnicowania regionalnego w tej kwestii.

Przedstawione wyniki wskazują, że rolnicy z regionu wielkopolskiego są względnie bardziej innowacyjni, jeśli za wskaźnik proinnowacyjnych postaw przyjmiemy stosunek do kredytów. Zgodnie z teorią dyfuzji innowacji rolniczych osoby bardziej postępowe mają w większym stopniu przychylne postawy wobec kredytów [Rogers, 1983], a z zaprezentowanych badań wynika, że respondenci z Wielkopolski dwukrotnie częściej wskazywali wśród niedogodności, na brak dostępnych odpowiednich kredytów, co sugeruje większą ich gotowość do skorzystania z nich. Gdyby badani rolnicy otrzymali ofertę zaciągnięcia pożyczki o korzystnym oprocentowaniu to najczęściej chcieliby go wykorzystać na zakup ziemi i powiększenie gospodarstwa (57,7% w Wielkopolsce oraz 49,2% na War-

mii i Mazurach) lub modernizację całego gospodarstwa (46,9% w województwie warmińsko-mazurskim i 43,0% w Wielkopolsce). Na trzeciej pozycji w tej hierarchii znalazło się w województwie wielkopolskim powiększenie i zmechanizowanie produkcji zwierzęcej 29,6%, natomiast w regionie warmińsko-mazurskim ta opcja zajęła czwartą pozycję (22,3%). Ewentualny kredyt zostałby przeznaczony na uruchomienie działalności pozarolniczej przez 26,2% respondentów z Warmii i Mazur oraz przez 19,0% rolników badanych w województwie wielkopolskim.

Przedstawione rezultaty badań są całkowicie zgodne z opiniami na temat działań jakie należy uczynić aby uzyskać wzrost dochodów w gospodarstwach badanych rolników. Respondenci dostrzegają możliwości powiększenia budżetów swych rodzin głównie poprzez dokupienie ziemi i powiększenie stada podstawowego krów lub macior (68,3% w Wielkopolsce oraz 57,7% na Warmii i Mazurach), w dodatku oczekują, że zostanie to zrealizowane za sprawą kredytu bankowego (31,5% w regionie warmińsko-mazurskim i 29,6% w województwie wielkopolskim). Niektórzy spośród badanych rolników mają świadomość, że rozpoczęcie lub rozszerzenie już prowadzonej działalności pozarolniczej jest sposobem na uzyskanie wzrostu dochodów w gospodarstwie. Opinię tę w większym stopniu podzielają rolnicy z województwa warmińsko-mazurskiego (29,2%) niż z regionu wielkopolskiego (17,6%).

Podsumowanie

Jak wynika z obserwacji i zaprezentowanych badań istnieją różnice pomiędzy bogatszym regionem wielkopolskim a biedniejszym warmińsko-mazurskim, w niektórych kwestiach dosyć wyraźne. Oprócz korzystniejszych warunków przyrodniczych, produkcyjnych i lepiej rozwiniętej infrastruktury rolnicy Wielkopolski mają też więcej źródeł dochodów pozarolniczych niż badani na Warmii i Mazurach. Są to wszakże często dochody uzyskiwane dzięki otrzymywanym rentom i emeryturom, więc nie wymagają postaw aktywnych i nie świadczą o przedsiębiorczości. Rodziny rolnicze w Wielkopolsce częściej są wspierane dochodami z pracy najemnej wykazują zatem, w tym względzie, bardziej przedsiębiorcze postawy od rolników północno-wschodnich krańców Polski. Jednak wynik ten może być efektem większego udziału w badanej populacji rodzin z więcej niż dwiema dorosłymi osobami w Wielkopolsce, mogącymi pracować i zarabiać poza gospodarstwem.

Faktem jest też jednak to, że Wielkopolska jest lepiej rozwiniętym regionem kraju pod każdym innym względem, co także wpływa na opisaną sytuację. Lepsza kondycja gospodarcza sprzyja działalności różnych firm, które zatrudniają najemną siłę roboczą. W większym stopniu więc można tę różnicę między regionami przypisać lepszemu rozwojowi Wielkopolski niż bardziej przedsiębiorczym

postawom członków rodzin rolniczych, którzy po prostu mają większe szanse na znalezienie pracy poza gospodarstwem. Bardziej rozwinięta infrastruktura tego regionu sprzyja także inwestycjom i napływowi kapitału. Warmia i Mazury są natomiast dotknięte problemami peryferyjnego położenia, co wiąże się z gorszym stanem ogólnego rozwoju, zatem także wieś i rolnictwo ma mniejsze szanse i możliwości na rozwijanie pozarolniczych funkcji. Duże bezrobocie i brak miejsc pracy powodują, że znaczna część ludności nie dysponuje zasobami finansowymi, które umożliwiałyby inwestowanie, ale to także ogranicza sensowność inwestowania przez osoby posiadające odpowiednie środki finansowe, jeśli na tym terenie klienci nie są zasobni i nie będą skłonni do wydawania pieniędzy.

Regionalne zróżnicowanie jest faktem, co widać w postaci różnego rozwoju obu badanych regionów. Można się wszakże zastanawiać czy Wielkopolska jest bardziej rozwinięta, bo mieszkają tu ludzie bardziej aktywni, czy ludzie są bardziej aktywni, bo mieszkają na terenie, który daje większe szanse na tę aktywność. Wydaje się, że jakkolwiek zechcemy rozstrzygnąć ten dylemat, zawsze musimy dojść do przekonania, że sprzężenie jest obukierunkowe. Członkowie rodzin rolniczych w Wielkopolsce częściej podejmują pracę zarobkową poza gospodarstwem, bo mają większe szanse na jej znalezienie niż osoby mieszkające na Warmii i Mazurach. Mieszkańcy tego regionu jednak dostrzegają szanse na rozwój aktywności związanej z turystyką i przyjmowaniem gości, co wiąże się z walorami środowiska naturalnego tej części kraju. Mają także większą świadomość od badanych rolników z Wielkopolski, że rozpoczęcie lub rozszerzenie już prowadzonej działalności pozarolniczej jest sposobem na uzyskanie wzrostu dochodów w gospodarstwie. Badani rolnicy z Wielkopolski w większym natomiast stopniu wiążą swą przyszłość i nadzieje na wzrost dochodów z rozwojem produkcji rolniczej swego gospodarstwa. Ważnym powodem, dla którego nie zaobserwowano radykalnych różnic postaw przedsiębiorczych jest skład badanej populacji. Rolnicy z obu regionów byli w podobnym wieku oraz posiadali bardzo zbliżone wykształcenie. Postawy wobec przedsiębiorczości są więc w dużym stopniu uwarunkowane cechami indywidualnymi jednostek, środowisko w którym się znajdują może sprzyjać lub nie realizacji zamierzeń i oczekiwań. Znaczenie w tej kwestii ma też fakt, iż badani użytkowali podobne - stosunkowo duże gospodarstwa, w efekcie czego bardzo wielu respondentów dostrzegało szanse na wzrost dochodów swych rodzin poprzez zwiększenie produkcji i potencjału gospodarstwa.

LITERATURA

- Duczkowska-Piasecka M., 1998: Przedsiębiorczość na wsi. [w:] Woś A. (red.) *Encyklopedia agrobiznesu*. Fundacja Innowacja. Warszawa, s. 634-638.
- Gąsiorowski M., Kamiński R., 1998: Możliwości rozwoju pozarolniczej aktywności gospodarczej na wsi na bazie gospodarstwa rolnego. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, nr 1.
- Fedyszak-Radziejowska B., 1999a: Przedsiębiorcy na wsi – w poszukiwaniu tożsamości. *Wies i Rolnictwo*, nr 3.
- Fedyszak-Radziejowska B., 1999b: Liderzy i ich rola w rozwoju przedsiębiorczości na wsi. *Wies i Rolnictwo*, nr 4.
- Heller J., 1998: Pozarolnicza aktywność ekonomiczna ludności wiejskiej w ujęciu przestrzennym. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, nr 4.
- Kapusta F., 1998: Przedsiębiorczość w gminie (na przykładzie Kobierzyc). *Wies i Rolnictwo*, nr 1.
- Karbowiak K., 1998: Przedsiębiorczość pozarolnicza rolników (wybrane aspekty). *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, nr 4.
- Kłodziński M., 1998: Rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. *Wies i Rolnictwo*, nr 3.
- Kłodziński M., Okuniewski J., 1999: Problemy przedsiębiorczości na wsi w krajach Unii Europejskiej (Wnioski dla Polski i obszarów przygranicznych). *Wies i Rolnictwo*, nr 4.
- Kołodziejczyk D., 1998: Pozarolnicza działalność gospodarcza w indywidualnych gospodarstwach rolnych. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 6.
- Kołodziejczyk D., 1999: Pozarolnicza działalność gospodarcza w środowisku lokalnym i regionalnym. *Wies i Rolnictwo*, nr 2.
- Kołoszko-Chomentowska Z., 1999: Działania przedsiębiorcze mieszkańców wsi. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, nr 2.
- Lechwar M., 1999: Instytucje stymulujące przedsiębiorczość podmiotów gospodarczych na obszarach wiejskich. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, nr 4.
- Ostrowski L., 1999: Przedsiębiorczość pozarolnicza chłopów jako czynnik budowania wielofunkcyjności obszarów wiejskich. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, nr 3.
- Rogers E. M., 1983: *Diffusion of Innovation*. The Free Press. New York.
- Turowski J., 1995: *Socjologia wsi i rolnictwa*. Towarzystwo Naukowe KUL. Lublin.